

LUDWIG WITTGENSTEIN'DA AHLAKİ SÖYLEMİN İMKANI*

The Possibility of Ethical Discourse in Ludwig Wittgenstein

Peyyamisefa Gülay**

ÖZET

Ludwig Wittgenstein düşüncesinin ahlaki tarafı gerek düşünürün üretken olduğu dönem ve gerekse şahsi üslubu nedeniyle nispeten dikkatlerden kaçmıştır. Halbuki ahlaki tarafı Wittgenstein düşüncesinin en merkezi konularından birini işgal etmektedir. Bu çalışma, onun düşüncesinin en temel kaygılarından biri olan “bir şeyi dil ile ifade etmenin imkanı” meselesinden hareketle, erken ve geç dönem düşüncelerinde ahlaki söylemin imkanlarına yönelmektedir. Düşünürün erken dönem düşüncesinin Tractatus'ta dilin resim teorisi olarak cisimleşmiş eğilimi, ahlaki da kapsayan söylenemez olanlar alanında bilimsel bir dille konuşmanın ciddi bir hata olacağı üzerinde durur. Fakat bu gibi alanlarda söz söyleme faaliyetine her zaman dilin bir çeşit yanlış kullanımının eşlik ettiği bilinmek kaydıyla, ahlaki söylem mümkün görülür. Bu manada Wittgenstein'in bu alanlara yönelik “susma” çağırısı hiçbir şey söylemek gibi bir manadan çok doğabiliminin diliyle konuşmamak manasına gelir. Geç dönemde aynı tema farklı bir yapı ile, dil oyunları anlayışı ile karşımızdadır. Burada ahlak, hususi bir dil oyununu ifade edecek ve başka bir dil oyununun grameri ona geçirilmeye çalışılmadıkça, ahlaki söylem yine mümkün görülecektir.

Anahtar Kelimeler: Wittgenstein, ahlak, imkan, dil, resim teorisi, söylenemeyen, dil oyunu, bağlam.

* Bu makale, 2016 yılında savunmuş olduğumuz ‘Ludwig Wittgenstein Düşüncesinde Ahlak’ başlıklı yüksek lisans tezimizin ilk bölümü temel alınarak hazırlanmıştır.

** Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü Araştırma Görevlisi.

ABSTRACT

Due to not only the philosopher's productive period but also his personal discourse, the ethical part of Ludwig Wittgenstein thought has partially overlooked. In fact, the ethical part has occupied one of the most central positions in his thought. Regarding the most fundamental concern of his thought "the possibility of articulating something through language", this study deals with the possibilities of ethical discourse in Wittgenstein's early and late period. His early thought that is the actualized tendency of Tractatus' picture theory of language emphasizes that elaborating scientifically on the "unspeakable" areas including ethics is a serious mistake. However, ethical discourse can be seen as possible on condition that one knows there is always a wrong use of language during the act of speech in these areas. In this sense, the "silencing" call of Wittgenstein about these areas does not mean "not to say anything" but "not to speak in the language of natural sciences." In his late period, we see the same theme with a different structure and language games. At this point, ethics will express a specific language game, and the ethical discourse will be seen possible again as long as another game's grammar is not tried to pass over the other.

Key Words: Wittgenstein, ethics, possibility, language, picture theory, unspeakable, language game, context.

Giriş

Yakın dönem felsefe tartışmalarının en meşhur odaklarından birini teşkil eden Ludwig Wittgenstein düşüncesi, hem tekabül ettiği zaman dilimi ve hem de düşünürün şahsi üslubu gereği hemen her seferinde dil felsefesi açısından ele alınmıştır. Bunlar düşünürün, "söylenebilir olanı açıkça söylemek" şeklinde formüle ettiği kaygısına katkı sunan çalışmalar olarak anlaşılabilir. Fakat, malumdur ki, meşhur ifadenin devamında bu kaygının muharriği olarak "söylenemez olana işaret etmek" gayesi de belirlenecektir.

Çalışmanın devamında ifade etmeye çalışacağımız gibi, ahlaki olan, Wittgenstein düşüncesinde mezkur "söylenemez olan" alanında bulunmaktadır. Bununla beraber Wittgenstein düşüncesinin ahlaki tarafı hakkı yeterince teslim edilebilmiş bir taraf değildir.¹ Goodman'ın bu tespiti her ne kadar birkaç on yıl öncesine aitse de, şahsi kanaatimizce, özellikle Türkçe literatür açısından geçerliliğini korumaktadır. Bu makale, Wittgenstein'in tasvip edebileceği bir terminoloji ile söylersek, onun ahlaki düşüncelerine "işaret etmek" gibi bir arzudan hareketle oluşturulmuştur. Wittgenstein düşün-

¹ Russell B. Goodman, "Wittgenstein and Ethics", *Metaphilosophy*, Vol. 13, No: 2, April 1982, 138- 148, s. 138

cesinin ahlaki izleğini sürmeye çalışırken onun ahlaktan nasıl bir şeyi anladığı ve bu anlayışın teferruatları gibi meseleler elbette çeşitli merak konularını teşkil etmektedir. Fakat, yine Wittgenstein'in şahsi üslubu gereği, onun düşüncesine yönelik herhangi bir tartışmanın söz konusu alanın söylem imkanlarının soruşturulmasıyla başlaması gerekliliği su götürmez bir vakıa olarak görünmektedir. Umuyoruz ki, Wittgenstein düşüncesinde merkezi bir yer teşkil eden² ahlak alanı daha yetkin çalışmalara ve tabii mahiyeti itibarıyla de konu olmaya devam eder. Şimdilik biz bu makalede, mütevazı bir giriş teşkil edecek şekilde, Wittgenstein düşüncesinde ahlaki söylemin imkanlarını, hem erken ve hem de geç dönemlerini dikkate alarak soruşturmaya çalışacağız.

Erken Dönem

Ludwig Wittgenstein düşüncesinin erken döneminin karakteristik metni **Tractatus**, dil dolayımında düşüncenin ve dünyanın sınırlarına yönelir³. Bu yönleşte anlamın açık kılınmasına yönelik bir arzu söz konusudur. Zira dil, doğal olarak anlamla ilişkide bulunmanın yegâne yoludur. O kadar ki, onun sınırları dünyanın da sınırları manasına gelmektedir⁴. Bu noktada, Wittgenstein düşüncesinde **dil**, **dünya** ve **anlam** gibi ifadelerin hangi manalarda kullanıldıkları oldukça önemli bir mesele olarak tebarüz eder.

Tractatus önceliği dünyaya vermektedir. Burada, onunla ilgili bir belirlemeyle karşılaşırız: “Dünya olguların toplamıdır, şeylerin değil.”⁵ Bu ifadeden, Wittgenstein'in kastettiği anlamda dünyada olgulardan başka bir şey olmadığı sonucunu çıkarılabilir. O zaman, bu dünyayı anlamaya yönelecek olan dil de doğal olarak olgularla alakalı olacaktır. Yukarıda belirtildiği gibi dilin sınırları dünyanın sınırlarını ifade ediyorsa ve söz konusu dünya da olguların toplamından ibarete dil, olgulara tekabül etmek durumundadır. Burada basit bir mantık vardır: Şeylerin (nesnelerin) bir araya gelmesi, yani onlar arasındaki bağlar olgu durumunu oluşturur. Mesela, bir odanın tasviri, odadaki eşyaların tek tek sayılmasını değil onların arasındaki ilişkilerin açık kılınmasını gerektirir⁶. Bu anlamda burada bir sandalyenin bulunması, sayısız şey-durumunun bir birleşimidir⁷. Bu birleşimler olgu durumlarını oluşturur. İşte bu olgu durumu içindeki nesnelerin yerini adlar tutar.⁸ Böylelikle dil; ad, olgu durumu

² Ed. Hans-Johann Glock, **A Wittgenstein Dictionary**, Oxford, Blackwell Publishers Ltd., 1997, s. 107

³ Ali Utku, **Wittgenstein Erken Döneminde Dilin Sınırları ve Felsefe**, II. Baskı, Ankara, Doğubatı Yayınları, Mart 2014, s. 71

⁴ Ludwig Wittgenstein, **Tractatus Logico-Philosophicus**, Çev. Oruç Aruoba, VI. Baskı, İstanbul, Metis Yayınları, Haziran 2011, s. 133

⁵ A.g.e., s. 15

⁶ Ali Utku, “Ludwig Wittgenstein: İki Kere Felsefe”, **Kant Sonrası Metafizik Üzerine Konuşmalar**, Yay. Haz. Erdal Yılmaz, II. Baskı, İstanbul, Küre Yayınları, Aralık 2012, s. 218

⁷ Ali Utku, **Wittgenstein Erken Döneminde Dilin Sınırları ve Felsefe**, s. 45

⁸ Ludwig Wittgenstein, **Tractatus Logico-Philosophicus**, s. 33

ve önerme ilişkisi içerisinde kurulur ve dünyadaki olgusal durumun bir tasviri olarak belirlenmiş olur.

Fakat **Tractatus** metninin teknik ayrıntılarında ilerledikçe, Wittgenstein'in temel kaygıları yavaş yavaş görünür olmaya başlar. Buraya kadar dünyanın olguların toplamı olduğu, olguların şey-durumlarından, bu durumların kendi aralarındaki bağlantılardan meydana geldiği ve dilin de söz konusu olgu durumlarının bir tasviri olarak belirlediği ifade edildi. Bir sonraki adım **anlam** kavramıyla ilgili adımdır. "Düpedüz", der Wittgenstein, "bu tümcenin şu şu anlamı var, yerine, bu tümce şu şu olgu durumunu ortaya koyuyor, denebilir."⁹ Demek ki Wittgenstein anlamlı olmayı da olgu durumuyla ilişkilendirir. Mesela, **yağmur yağıyor** önermesi, bu açıdan anlamlı bir önermedir. Çünkü tasarlanabilir, olgulara tekabül edebilecek bir yapıdadır. Yani bu önerme, havanın yağışlı olup olmadığına bakılmaksızın anlaşılabilir.¹⁰ Dolayısıyla "Anlamın sınırları, aynı zamanda olgusal söylemin de sınırlarıdır."¹¹ Söz konusu önerme, gerçeğe tekabül etmesi (yağmurun yağıyor olması) durumunda **doğru**, aksi durumda ise **yanlış** olacaktır.¹² Fakat her durumda anlamlıdır çünkü olgulara tekabül eder. Böylelikle anlam, doğruluk ve yanlışlık gibi kavramlar da olgusal olarak belirlenmiş ve sınırları açıklıkla çizilmiş olur.

Çalışmamızın temel odağını oluşturmadığı için kısaca değinmeye çalıştığımız bu noktaları özetlemeye çalışırsak, şöyle belli başlı belirlemelere ulaşırız: Dünya şey-durumlarından oluşan olguların toplamıdır ve dil, bu olguların açık seçik tasvirine dayanır. Bu durum, yani olgulara karşılık gelmek dilin anlamlı olmasının imkânıdır. Doğruluk ve yanlışlık ise dilin olgu durumuyla ilgili ifadesinin kurulduğu anda söz konusu olup olmamasıyla ilişkilidir. **Yağmur yağıyor** ifadesi her durumda anlamlı olmakla birlikte, söylendiği anda yağmurun yağıyor olması durumunda doğru, aksi durumda ise yanlış olacaktır. Dikkatli bakıldığında, **Tractatus**'un teknik amacının bu söylenenlerden ibaret olduğu görülür. Zaten felsefeye de böyle bir görev verilir: "Felsefenin amacı düşüncelerin mantıksal açıklığıdır."¹³ Bu ifade, başka bir yerde daha açık bir şekilde yankı bulur:

Felsefede doğru yöntem aslında şu olurdu: Söylenebilir olandan, yani doğabilimi tümcelerinden- yani, felsefeyle hiçbir ilgisi olmayan bir şeyden- başka bir şey söylememek, sonra her seferinde de, başka birisi doğaötesi bir şey söylemeğe kalkıştığında, ona, tümcelerindeki belirli imlere hiçbir işlem bağlamamış olduğunu göstermek. Bu yöntem ona doyurucu gelmeyecektir- ona felsefe öğrettiğimiz duygusunu duyamayacaktır- ama tam doğru yöntem bu olurdu.¹⁴

⁹ A.g.e., s. 53

¹⁰ Ali Utku, **Wittgenstein Erken Döneminde Dilin Sınırları ve Felsefe**, s. 172

¹¹ A.g.e., s. 191

¹² A.g.e., s. 172

¹³ Ludwig Wittgenstein, **Tractatus Logico-Philosophicus**, s. 61

¹⁴ A.g.e., s. 171-173

Burada, biraz önce vurguladığımız noktaya, Wittgenstein düşüncesinin temel kaygılarına bir adım daha yaklaşılmaktadır. Çünkü Wittgenstein, **Tractatus**'un önsözünde, felsefeye verdiği bu görevi nihai noktasına kadar yerine getirdiği, bütün felsefi sorunları çözdüğü iddiasında bulunur.¹⁵ Bu çözüm, buraya kadar başlıca teknik ayrıntılarını verdiğimiz dünya, dil ve anlam kavramlarıyla ilgili belirlemelerdir. Fakat Wittgenstein önsözünün devamında, söz konusu problemleri son noktasına kadar çözdüyse bile, bunun ancak ne kadar az şeyin başarılmış olduğunu göstereceğini de ifade etmektedir.¹⁶ Peki şimdi bu, ne manaya gelmektedir? Dünyanın, ona yönelen dilin ve bu dildeki anlamın açık bir şekilde belirlenmesiyle neden az şey başarılmıştır ve geriye ne kalmaktadır?

Tractatus'un esas amacı, söylenebilen–söylenemeyen ayrımını açık kılmaktır.¹⁷ Burada söylenebilen, doğabilimleri alanına tekabül eden anlamlı önermelerdir.¹⁸ Anlamlı önermenin ne olduğu yukarıda aktarılmaya çalışılmıştır. Söylenebilen, gerçekliği, olguları tasvir eden doğa bilimlerinin anlamlı önermeleriyle ilgili bir alanda yer alır.¹⁹ Yani aslında çalışmamızın bu kısmına kadar yaptığımız tartışmalar, söylenebilen alanla ilgili tartışmalardır. Bu durumda artık Wittgenstein'in söylenemeyen şeklinde adlandırıldığı bir alan daha ortaya çıkmaktadır. Bu alan anlamlı dilin yani bilim dilinin önermeleri tarafından dile getirilemeyen her konuyu kapsar.²⁰ Bu alan, söylenemez olduğu için tartışmanın dışında bırakılamaz, çünkü vardır.²¹ Onun söylenemez olması, daha önce özetlenen anlamlı dilin imkânları içerisinde söylenemez olması manasına gelir. Bu açıdan bakıldığında Wittgenstein düşüncesinde ahlak (estetik ve din alanlarıyla beraber) bu söylenemeyen alanında yer alır.

Burada söylenemeyen ifadesiyle aşkın bir şeyin kastedilmediği vurgulanmalıdır. Söylenemeyen mümkün dilin içinde yer alır fakat bilimsel dil ile bilimsel dil dışında kalan dillerin birbirinden ayrılmasına imkân sağlayacak bir sınırı ifade eder.²² Söylenenebilir olan, doğabilimlerinin olgulara tekabül eden anlamlı önermeleridir. Ahlak alanını da kapsayan söylenemez olanın özelliği ise, olgulara tekabül etmemek ve dolayısıyla bir tasvirden, betimlenebilir olmaktan uzak olmaktır. O zaman söylenemeyen ile söylenebilen arasındaki ayrım kabaca, biçimsel önermeler ve değer bildiren ifadeler ile olguların tasviri olan bilimsel önermeler arasındaki ayrıma karşılık gelir.²³

¹⁵ A.g.e., s. 13

¹⁶ A.g.e., s. 13

¹⁷ Cengiz Çakmak, "Susma ve İfade Edilemeyen", **Felsefe Arkivi**, Cilt: 31, ss.13-27, 2007, s. 14

¹⁸ A.g.e., s. 14

¹⁹ A.g.e., s. 15

²⁰ A.g.e., s. 17

²¹ Ludwig Wittgenstein, **Tractatus Logico-Philosophicus**, s. 171

²² Cengiz Çakmak, "Susma ve İfade Edilemeyen", s. 17

²³ A.g.e., s. 17

Bu açıdan söylenemeyen, bilimsel bir dille söylenemeyen manasına gelmektedir.²⁴ Yoksa **Tractatus**'un meşhur son önermesi, bu alanlarda hiçbir şey söylememeyi kasetmez. Hatta böyle okunduğunda, kimi yorumlarda sıkça rastlandığı gibi, Wittgenstein'in kendi susma çağrısına uymadığı zannedilebilir. Hâlbuki buradaki çağrı, yani hakkında konuşulamayan konusundaki susma çağrısı, hiçbir şey söylememeye değil, bilimsel bir dille konuşmamaya yönelik bir çağrıdır.²⁵

İşte Wittgenstein düşüncesinde ahlak, **Tractatus**'ta sınırları açıklıkla belirlenmiş olan dünyada değil, onun dışındadır ve bu manada bilimsel dilin imkânlarıyla söylenmeye gelmez.²⁶ Bu nokta, Wittgenstein'in değer taşıyan şeyleri bütün olup bitmenin, yani dünyanın dışında görmesiyle²⁷ birlikte okunmalıdır. Zira böyle bir okuma, Wittgenstein'in **Tractatus**'ta bütün felsefe problemlerini çözdükten sonra neden çok az şeyin başarıldığını söylediğini anlamaya yardımcı olacaktır. Bu noktadan hareketle Wittgenstein'in temel kaygılarının çizdiği sınırın bu tarafıyla, yani söylenebilir ve anlamlı olan tarafıyla değil de söylenemez ve anlamsız olarak nitelediği tarafla ilgili olduğu ifade edilebilir. Burada bir noktaya daha dikkat çekilmelidir. Wittgenstein nasıl söylenebilir ve söylenemez gibi ifadelerden olağan kullanımları açısından yararlanmıyorsa, anlamlı ve anlamsız ifadelerini de olağan şekilleriyle kullanmaz. Yani Türkçe okuyan birisi anlamlı olanı rahatlıkla aynı zamanda kıymetli olan ve anlamsız olanı da kıymetsiz olan şeklinde anlayabilecektir. Fakat bu ayrım Wittgenstein'da teknik bir ayrımdır ve daha önce belirtildiği gibi anlamlı olmak olgulara tekabül etmek, anlamsız olmaksızın olgulara tekabül etmemek demektir. Yoksa Wittgenstein düşüncesine dikkatli bakıldığında, kıymetli olanın tam da söz konusu anlamsız alana ait olduğu görülebilecektir. Çünkü dünyanın anlamı, yani ona değerini taşıyan şey onun dışına (anlamsızın, saçmanın alanına) uzanmaktadır.²⁸

Böylelikle denilebilir ki söylenemez alan, konuşulamaz bir alan değildir ve bu bölümümüzün bir iddiası olarak ortaya konulabilirse ahlaki söylem, tabii ona bilimsel dil bulaştırılmadıkça, mümkündür. Wittgenstein felsefenin hatalarını dilin yanlış kullanımında görür. Bu nokta, **Lecture On Ethics**'de açıklık kazanır. **Lecture On Ethics**'de verilen örneğe göre bizler, **iyi bir tenisçi** ve **iyi bir insan** ifadelerindeki **iyi** kelimesi aynı anlamlara geliyormuş gibi bir ayartıya kapılırız.²⁹ Hâlbuki kelimelerin bir sıradan ve fakat bir de mutlak anlamları vardır.³⁰ Buna göre bir sporu iyi yapmaktan, o sporun **önceden belirlenmiş** gerekliliklerini başarıyla yerine getirmeyi kastederiz. Bu, sıradan kullanıma bir örnektir. Fakat ahlakta böyle bir önceden belir-

²⁴ A.g.e., s. 19

²⁵ A.g.e., s. 19

²⁶ Ludwig Wittgenstein, **Tractatus Logico-Philosophicus**, s. 167

²⁷ A.g.e., s. 167

²⁸ A.g.e., s. 167

²⁹ Ludwig Wittgenstein, "A Lecture On Ethics", **The Philosophical Review**, Vol. 74, 1965, 3- 26,

³⁰ A.g.e.

lenmişlik söz konusu olamayacağı ve ahlak alanındaki ifadeler dünya olgularına teka-bül etmediği için, oradaki ifadelerin anlamları da bilimsel olarak belirlenemezler. Bu manada Wittgenstein açısından ahlaka, estetiğe, dine ilişkin hiçbir ifade bilim dilinin sınırları içinde söylenemez.³¹ Wittgenstein ahlaka ilişkin dersine de böyle bir kaygıyla başlar ve Moore'un ahlakla ilgili belirlemesine itiraz eder. Moore'un **Principia Ethica**'sında, "ahlak, iyinin ne olduğuna yönelen genel sorudur", ifadesinde bulunduğunu aktaran Wittgenstein, bu sorunun rahatlıkla başka bir soruyla, mesela neyin iyi olduğu, neyin anlamlı olduğu, neyin doğru olduğu gibi sorularla değiştirilebileceğini söyler.³² Bununla Wittgenstein burada bilimsel olarak kesin bir belirlemenin mümkün olmadığını vurgulamaya çalışır. Daha anlaşılır olması açısından örneklemek gerekirse, Wittgenstein'in susma çağrısı, Moore'un yaptığı tarzda konuşmaya yönelik bir çağrıdır. Yani ahlakın ne olduğuyla ilgili nihai bir belirlemede bulunduğunuzda ahlak alanında bilimsel bir dille konuşmaya çalışmaktasınız fakat bu alan bilimsel olarak konuşulmaması gereken bir alandır. Yoksa Wittgenstein hiçbir zaman ahlak, estetik ve dinle ilgili söylenimleri **transendental** gevezelikler olarak değerlendirmemiş ve bu konular hakkında susulması gerektiğini belirtmemiştir. O sadece ahlak, sanat ve din konularında bilimsel ifadeler ortaya konulamayacağını vurgulamıştır.³³

Burada bir başka önemli kavram olan **saçma** kavramıyla karşılaşıyoruz. Wittgenstein'a göre mümkün dilin içinde fakat anlamlı dilin dışında kalan söylenimler, apaçık saçma olacaktır. Ahlak alanı anlamlı dilin sınırlarının dışına taşar ve böyle alanlarda söylediğimiz her şey saçmalaktır.³⁴ Fakat hemen sonrasında ekler Wittgenstein: "Bu saçmalıklar "henüz" bir çözümleri bulunmadığı için saçma değildirler –çünkü hiçbir zaman bilimsel bir çözüme kavuşturulamayacaklar. Aksine saçma olmak, onların temel karakteristiğidir."³⁵ Burada, bir kez daha Wittgenstein'in dili kullanım şeklinin açılmasında fayda bulunmaktadır. Wittgenstein saçma ifadesini, yine teknik bir manada, yani doğabilimlerinin anlamlı dilinin içinde yer almamak manasında kullanır. Yoksa saçma olan kıymetsiz ya da değersiz değil, aksine değeri kendisinde barındıran alanın bir özelliğidir. Zaten **Tractatus**'ta da anlamlı ve anlamsızın arasındaki sınır çizgisi dilin (yani dünyanın) içinden çiziliyor ve dışarıda kalan açıkça saçma oluyordu.³⁶ Bu son nokta daha önce belirttiğimiz, dünyaya anlamını veren şeyin onun dışında yattığı iddiasıyla birlikte okunursa, saçmanın yer aldığı alanın Wittgenstein düşüncesinde değersiz olarak görülmenin aksine değer bulduğu alanın bizzat kendisi olarak görüldüğü anlaşılacaktır.

³¹ Cengiz Çakmak, "Susma ve İfade Edilemeyen", s. 19

³² Ludwig Wittgenstein, "A Lecture On Ethics", s. 3- 26

³³ Cengiz Çakmak, "Susma ve İfade Edilemeyen", s. 20

³⁴ Ludwig Wittgenstein, "A Lecture On Ethics", s. 3- 26

³⁵ A.g.e., s. 3- 26

³⁶ Ludwig Wittgenstein, **Tractatus Logico Philosophicus**, s. 11

Bu belirlemelerden hareketle, Wittgenstein düşüncesinin erken dönemi için ahlaki söylemin mümkün olduğu sonucuna ulaşılabilir ki, bizzat Wittgenstein külliyatı bu iddianın açık bir örneğidir. Bu söylem ancak bilimsel bir dille kurulmaya çalışıldığında ve bir daha değerlendirmeyi gerektirmeyecek nihai bir noktada konumlandırıldığında yanlış bir mahiyette olur. Dil, olgularla olan ilişkisinden dolayı ancak resmedilebilir bir durum için anlamlı olabilir. Fakat ahlak alanında resmedilebilir ya da betimlenebilir bir durum söz konusu değildir. Bu sebepten ötürü bu alanda anlamlı bir cümle de kurulamaz. Ahlak, dünyaya anlamını veren alanda yer alır ve bu alan olgular dünyasına nispetle daha yüksek bir alandır. Önergeler daha yüksek olan bir şeyi dile getiremeyecekleri için ahlakta da hiçbir cümle bulunmaz.³⁷ Ve bu anlamda da ahlak söylenmeye gelmez.³⁸ Fakat tekrar etmekte fayda var ki, bu ifadeler Wittgenstein'in yaptığı teknik ayrımlar dikkate alınmadan anlaşılmaya çalışılırsa, yanlış anlamalara yol açabilecektir. Wittgenstein'in **Tractatus**'ta kendi kuralına uymuyormuş gibi görünmesi de kanaatimize göre bu yanlış anlamadan kaynaklanır. Bu son noktayı anlamak açısından Wittgenstein'in bizzat kullandığı merdiven metaforundan yararlanmak yerinde olacaktır. Wittgenstein kendi önermeleri için, anlaşıldığında terk edilmesi, yıkılması gereken ifadeler belirlemesinde bulunur. Onlar bir yere çıkmak için kullanılan bir merdiven gibidir ve ancak söz konusu yere çıkmayı sağlıyorsa kıymetlidir. Bu merdiven kullanıldığında onun saçmalığı da anlaşılır ve merdiven terk edilir.³⁹ Bu açıdan Wittgenstein, kendi ifadelerini üzerine söz söylediği alanlarda nihai tespitler olarak sunmaz. Burada genel bir iddiada bulunulabilirse, **Tractatus**'un tamamı bu merdiven metaforundan faydalanılarak okunabilir. **Tractatus**'un söylenebilirle ayırdığı mesainin sebebi, söylenemez olana işaret etmektir.⁴⁰ Böylelikle o, anlaşılması için uğraştığı şeyin bilimsel nihai tanımları olarak değil, söz konusu anlama giderken yardımcı mahiyetinde bir merdiven olarak kurulur. Nitekim Wittgenstein, kitabın konusunun ahlak olduğunu belirttiği bir mektubunda, **Tractatus**'un iki bölümden oluştuğunu, ilkinin metnin kendisi olduğunu ve ikincisinin de metinde yazılmayan her şey olduğunu söylerken⁴¹, bu noktaya dikkat çekiyor olmalıdır.

Wittgenstein merdiveni yıkarak ifadelerini nihai ifadeler olarak kurmaktan uzaklaştırırken, söylenebilir olan üzerine yaptığı felsefe aracılığıyla, söylenemez olanın felsefesinin bu şekilde yapılamayacağını ve felsefedeki asıl görevlerin söylenemeyenlerin gizemi ile uğraşmak olduğunu da sezdirir.⁴² Öte yandan biraz önce alıntıladığımız

³⁷ A.g.e., s. 167

³⁸ A.g.e., s. 167

³⁹ A.g.e., s. 173

⁴⁰ A.g.e., s. 61

⁴¹ Allan Janik, Stephen Toulmin, **Wittgenstein'in Viyana'sı**, Çev. Hüsamettin Arslan, I. Baskı, İstanbul, Paradigma Yayınları, Mart 2008, s. 226

⁴² Cengiz Çakmak, "Wittgenstein'da Dil ve Felsefe İlişkisi", **Felsefe Arkivi**, 141- 157, 1997, s. 149

mektubunda, kitabın tezinin en dolaysız haline onun önsöz ve sonuç bölümlerinin okunmasıyla ulaşılabileceğini vurgular.⁴³ Wittgenstein'in bu ifadesi onun temelde ahlaki bir kaygısı olduğunu gösterirken, **Tractatus**'un tümüyle mantıkçı pozitivist bir okumaya tabi tutulamayacağına da birinci ağızdan bir ispatıdır. Çünkü her ne kadar kitabın içinde teknik açılardan pozitivist noktalar yakalanabilirse de, kitabın önsözü ve sonuç bölümlerinin bize hissettirdiği kesinlikle ahlaki bir kaygıdır. Öte yandan, ahlaki söylemin bilimsel bir dil ile kurulamaması bir eksikliğe değil aksine bir fazlalığa işaret eder. Deyim yerinde ise bilimsel dilin kalıpları ahlaki söyleme dar gelir ve Wittgenstein'in kendi kullandığı örnekle, bir çaydanlık tümüyle boşaltılsa bile çay bardağı ancak kapasitesi kadar su alabilecektir⁴⁴. Bu metaforunda çaydanlığın söylenemeyen alana, çay bardağının da kısıtlı kapasitesiyle söylenebilen alana gönderme yaptığı açıktır. O zaman denilebilir ki, ahlaki bir söylem her ne kadar mümkün olsa da, dilimizin (söylenebilir olanın dilinin) karakteristik bir yanlış kullanımı bu söyleme her zaman eşlik edecek demektir⁴⁵. Dilin böyle bir yanlış kullanıma mukadder olmasına ve ilgilendiği alanın kendi sınırlarını aşmasına rağmen, Wittgenstein bu durumdan şu şekilde bahseder: "Dilin sınırlarının üstüne üstüne gitmeye tahrik oluyorum -sınırım, ahlâk veya din üstüne herhangi bir zamanda yazmayı veya konuşmayı denemiş olan bütün insanların tahrik olması gibi. Kafesimizin sınırlarının bu üstüne varma, büsbütün ve hepten umutsuzdur. Hayatın son anlamı üstüne, mutlak iyi ve mutlak değer üstüne bir şey söyleme arzusu ortaya çıkması bakımından, ahlâk hiçbir bilim olamaz. Fakat o, insanın içindeki çok saygı duymaktan kendimi geri çekemediğim ve asla alaya almak istemediğim bir eğilimin bir belgesidir."⁴⁶

Geç Dönem

Wittgenstein düşüncesi erken dönemden geç döneme geçerken belli başlı değişikliklere uğrar. Bu değişikliklerin en meşhuru, bir önceki bölümde ele aldığımız ve **resim teorisi** olarak bilinen dile yaklaşımdan geç dönemde ortaya çıkan **dil oyunları** yaklaşımına geçilmesidir. Burada bir noktayı belirtmekte yarar görüyoruz. Wittgenstein düşüncesindeki bu geçiş, kimi yorumlarda rastlandığı şekliyle keskin bir geçiş değildir. Zira ikinci kitap onun gözünde birinci kitabın bir düzeltisidir.⁴⁷ Dahası Hadot, bizim birinci bölümde ele aldığımız söylenemeyen alanla ilgili Wittgenstein'in erken dönem düşüncelerini, geç döneme yönelik sinyaller olarak görür. Buna göre Wittgenstein bir cümleyi anlama edimini bir müzikal temayı anlamaya benzetirken, bu anlayış, kuvvetini onun ilk dönemde söylenemeyen alanla ilgili düşüncelerinden

⁴³ Allan Janik, Stephen Toulmin, a.g.e. s. 226

⁴⁴ Ludwig Wittgenstein, "A Lecture On Ethics", s. 3- 26

⁴⁵ A.g.e., s. 3- 26

⁴⁶ A.g.e., s. 3- 26

⁴⁷ Pierre Hadot, **Wittgenstein ve Dilin Sınırları**, Çev. Murat Erşen, II. Baskı, Ankara, Doğubatı Yayınları, Mayıs 2011, s. 63

alıyor gibidir.⁴⁸ Sahiden de tıpkı bir müzikal temanın notaların üst üste binmesinden ibaret olmadığı fakat belli bir usul ve ahenk altında anlamlı olabildiği gibi, bir cümle de kelimelerin rastgele sıralanmasından oluşmaz. Bu oluşuma pek çok bileşen eşlik eder. Mesela ben, **bugün çok şıksınız** gibi bir cümleyi gerekli mimik ve tonlamalarla bir iltifat cümlesi, bir alay cümlesi ve başka bir şeyi ima edecek bir cümle haline sokabilirim. **Tractatus**'un önermelerinden birisine dikkatli bakılırsa, Wittgenstein bu bağlantıyı daha ilk döneminde sezmiş gibidir: "(Felsefede, 'şu sözcüğü, şu tümceyi, aslında ne için kullanıyoruz?' sorusu, hep yeniden değerli bakış açılarına götürüyor.)"⁴⁹ Bu manada biz, birazdan ifade etmeye çalışacağımız **dil oyunları** yaklaşımının, Wittgenstein'in erken döneminde bilimsel bir dille söylenemeyen alanlar olarak gördüğü ahlak, din ve estetiğin kendilerine has iç dinamikleri olması kabulünden güç aldığı kanaatindeyiz.

Dil oyunları ifadesi ilk defa **Mavi Kitap**'ta karşımıza çıkar. Erken dönemle geç dönem arasında bir geçiş metni olan ve öğrencilerinin tuttukları ders notlarından oluşan bu kitapta Wittgenstein, ileride dikkatimizi sık sık dil oyunları diyeceği şeye çekeceğini söyler.⁵⁰ Bu ifadenin hedefi, şöyle belirlenir: "**Dil-oyunu** deyimi burada, dilin *konusulmasının* bir etkinliğin ya da bir yaşam biçiminin bir parçası olduğunu belirgin kılmalıdır."⁵¹ Buradan da anlaşılacağı gibi Wittgenstein'in dile karşı teknik yaklaşımı artık daha esnek bir perspektife taşınır. Dilin artık **Tractatus**'ta aktarıldığı gibi mutlak manada özerk bir yapısı yoktur. Dil, bizim yaşayış biçimimizden ayırt edilemez bir yapıdadır ve anlamını bu yaşayış biçiminin sonsuz ayrıntılarında bulur. Artık dil dediklerimizin hepsinde ortak bir temel aramak boşuna bir çaba olarak görülür.⁵² Böyle bir temel yoktur. Dil üzerine çalışmak isteyen birisi böyle pürüzsüz bir temel arayışından vazgeçmeli ve geriye, pürüzlü yüzeye dönmelidir.⁵³

Peki bu pürüzlü yüzeyin mahiyeti nedir? Böyle bir inceleme, Wittgenstein'in geç döneminin belli başlı kavramlarının ele alınmasını gerektirmektedir. Biz burada öncelikle düşünürün **akrabalık ilişkileri** dediği şeyi dikkate alacağız. Wittgenstein, dil dediklerimizin hepsinde ortak bir nokta aranamayacağını söylerken, bu yapıların birbirleri arasındaki kayıtsız şartsız bir temassızlığı kastetmez. Kastettiği, dilin tek bir özünün bulunamayacağıdır. Yoksa dil dediğimiz şeyler, birbirleriyle çeşitli akrabalık ilişkileriyle buluşurlar.⁵⁴ Sahiden de bir geniş aile için düşünüldüğünde, bir üyeden

⁴⁸ A.g.e., s. 20

⁴⁹ Ludwig Wittgenstein, **Tractatus Logico-Philosophicus**, s. 153

⁵⁰ Ludwig Wittgenstein, **Mavi Kitap Kahverengi Kitap**, Çev. Doğan Şahiner, II. Baskı, İstanbul, İş Bankası Yayınları, Şubat 2011, s. 20

⁵¹ Ludwig Wittgenstein, **Felsefi Soruşturmalar**, Çev. Haluk Barış Can, Yay. Haz. Semih Sökmen, II. Baskı, İstanbul, Metis Yayınları, Kasım 2010, s. 32

⁵² A.g.e., s. 51

⁵³ A.g.e., s. 65

⁵⁴ A.g.e., s. 51

hiçbir farkı olmayacak şekilde bir başka kişiden bahsedilemez. Fakat söz konusu ailenin bütün üyeleri, yakın ya da uzak ama belli başlı ilişkiler içerisindeyler. Bu konuda bir başka örnek, şu şekilde verilebilir: Biz oyun adını hem basketbola, hem satranca ve hem de körebe oyunlarına verebiliriz. Fakat hepsi için oyun ifadesini kullanıyor olmamız, onların tamamen aynı dinamiklere göre işledikleri manasına gelmez. Basketbol oyununun kuralları satranç oyununda, satranç oyununun kuralları da körebe oyununda geçerli olamaz. Bununla beraber, zaman zaman bazı kurallar elbette kesişebilir. İşte aynen bunun gibi, bir dil oyununun kuralı da deyim yerindeyse özel bir alan için geçerli olabilecek bir kuraldır ve başka bir dil oyununda işlerliğini yitirebilir.

Dil oyunu anlayışı üzerine yapılacak bir incelemenin bir başka önemli ayağı **bağlam** ifadesi olacaktır. Eğer belli başlı kurallar belli başlı şartlar altında geçerli olabiliyorsa, bu durumun sebebi bağlamların farklı olmasıdır. İşte anlam da bu bağlamla ilişkilendirilir ve ben, bir sözcüğün ancak belli bir bağlamda ne anlama geldiğini bilebilirim.⁵⁵ Bunun devamında **kullanım** kavramı devreye girer ve geç dönemin karakteristik ifadesi ortaya çıkar. Bu ifadeye göre dil, içinde çeşitli aletler bulunan bir alet çantasına benzetilir:

Ben dili sık sık, içinde çekiç, keski aleti, kibritler, çiviler, vidalar ve tutkalın bulunduğu bir alet kutusuyla karşılaştırım. Tüm bu şeylerin bir arada toplanmış olması tesadüf değildir –ama bu farklı aletler arasında önemli farklılıklar vardır- bunlar – her ne kadar diğerleri arasındaki farklılık, tutkal ile keski arasındaki farklılık kadar olmasa da- birbirine benzer biçimde kullanılırlar. Ne zaman yeni bir alana girsek, dilin bize karşı oynadığı oyunlarda hep bir sürpriz ile karşılaşırız.⁵⁶

Dolayısıyla cümle bir alet, anlam da onun işlevi (kullanımı) halini alır.⁵⁷ Bu açılardan bakıldığında bir cümleyi anlamak bir dili anlamak ve bir dili anlamak da bir tekniğe hakim olmak demektir.⁵⁸ Zannediyoruz burada tekniğe hakim olmakla, oynanan dil oyununun ayrıntılarına hakim olmak gibi bir şey kastediliyor.

Dil oyunlarının bir başka önemli ayrıntısı, onun hayatla birinci dereceden ilişkilendirilmesidir. Bu durumun önemi, Wittgenstein düşüncesinin genel karakteristiği ile ilgili ipucu vermesindedir. Wittgenstein bir yerde, kuralları oynanırken koyulan bir oyun hayal etmemizin, söylediği şeyi anlamamıza yardımcı olacağını söyler.⁵⁹ Hatta aynı yerde bir adım daha ileri giderek, söz konusu kuralların yine oyun oy-

⁵⁵ Ludwig Wittgenstein, **Mavi Kitap Kahverengi Kitap**, s. 13

⁵⁶ Ludwig Wittgenstein, **Estetik, Psikoloji ve Dinsel İnanç Üzerine Dersler ve Söyleşiler**, Der. Cyril Barrett, Çev. Muhsin Yılmaz, I. Baskı, İstanbul, Sentez Yayıncılık, Ocak 2015, s. 12

⁵⁷ Ludwig Wittgenstein, **Felsefi Soruşturmalar**, s. 144

⁵⁸ A.g.e., s. 99

⁵⁹ A.g.e., s. 59

nanmaktayken değiştirilebileceğinden de bahseder.⁶⁰ Nihayet dil artık erken döneme nispetle, özellikle belli alanlarda, çok daha dinamik bir mahiyette anlaşılmaya başlanmıştır.

Şimdi artık, Wittgenstein'in dile yönelik geç dönem düşüncesinin ahlaki söylemin imkânı açısından incelenmesine geçebiliriz. Wittgenstein için felsefe problemleri, ikinci dönemde de tıpkı ilk dönemde olduğu gibi dilin bir çeşit yanlış kullanılmasından doğar. İlk dönemdeki sorun, dilin söyleyemeyeceği şeyleri söylemeye çalışmasında, kendisinden daha yüksek bir şeyi dile getirme çabasıydı. Şimdi ise sorun, farklı dil oyunlarına ait kavramların birbirlerine geçirilmesi yanlışında görülür.⁶¹ Anlaşılır olması açısından yukarıda verdiğimiz örnekten yararlanmaya çalışırsak bu durum, basketbol oyununda satranç oyununun kurallarını işletme çabasına benzer. Tıpkı basketbol oyununun satranç oyununun kurallarına göre işleyememesi gibi, ahlaki söylem de onun dinamiklerini hesaba katmayan bir dil ile kurulamaz. Ahlak kendine has bir alandır ve tabir yerinde ise kendi kuralları olan bir oyundur. Wittgenstein'in erken döneminde yapmak istediği, din, ahlak ve estetik alanlarına bilimsel söylemi karıştırmamaktır.⁶² Buna göre Wittgenstein, bu hamleyi yaparak din, ahlak ve estetik ifadelerini bilimsel dilin dışında kendilerine has önermelere bağlanacak şekilde anlamak istemektedir.⁶³ İşte bu "kendilerine has önermeler" ifadesi bizi dil oyunları anlayışına gönderir. Bu kendilerine has önermeler, tıpkı estetik ve din alanlarında olduğu gibi ahlak alanının da hususi dil oyununu ifade ederler. Bu açıdan bakıldığında bu oyunda bilimsel dilin kurallarını işletmeye çalışmak, açık bir yanlışlık olacaktır.

Tam bu noktada, Jean Greisch'in başvurduğu bir analogi, Wittgenstein düşüncesinde dil oyunu ifadesinin anlaşılır olması açısından oldukça faydalıdır:

Nasıl ki ekolojide **biotop**⁶⁴ söz ediyorsak, burada da **logotop**tan söz edebiliriz. Analiz çalışması, din dilinin tabii logotopunun, yani bu logotopu teşkil eden özgün diller ailesinin ne olduğunu tanımak ve böylece bazı ifadeleri, kendilerine pek uygun olmayan çevreye yerleştirmek için, doğal logotoplarından söktüğümüz zaman ortaya çıkan kötü kullanımlara dikkat çekmektedir.⁶⁵

⁶⁰ A.g.e., s. 59

⁶¹ Ali Utku, "Ludwig Wittgenstein: İki Kere Felsefe", s. 261

⁶² Cengiz Çakmak, "Wittgenstein'da Dil ve Felsefe İlişkisi", s. 146

⁶³ A.g.e., s. 146

⁶⁴ Belirli bir hayvan ve bitki topluluğuna yaşam şartları sağlayan bir biyolojik ortam, hayat ortamı, yaşama ortamı.

⁶⁵ Jean Greisch, **Wittgenstein'da Din Felsefesi**, Çev. Doç. Dr. Zeki Özcan, Bursa, Asa Kitabevi, s. 75

Burada Greisch'in din diline yönelik okuması, ahlaki alana yönelen dil için de geçerlidir. Bu okumadan da anlaşılacağı gibi, her bir dil oyunu özgün bir yapı teşkil eder ve dil aracılığıyla ona yönelecek her türlü anlama girişimi, söz konusu dil oyununun özel şartlarını, yani tabii logotopunu gözönünde bulundurmalıdır. Hadot bu duruma dikkat çekerken, Wittgenstein'in erken dönem düşüncesi ile geç dönem düşüncesini bir kez daha birbirine yaklaştırır:

Tractatus'un mutlak ifade edilemeyişi böylece şu ya da bu belirli dil oyununa bağlı hâle gelir. Böyle bir ifade edilemeyene, bir dil oyununun gramerini bir başkasına taşımak istediğimizde çarparız. Her dil oyununun gramerine uymak, duygulardan duygular olarak, nesnelere nesnelere bahsetmek ve verili her dil oyunu içerisinde kendisini bize dayatan aşılabilir sınırları tanımak gerekir.⁶⁶

Burada önemli olan, her bir dil oyununun bize dayattığı belli başlı aşılabilir sınırların olduğu ve bu dil oyunları içerisinde yerleştirdiğimiz ifadelerin de bizden bazı tabii logotoplar talep etmesi meselesidir. Dolayısıyla bu noktada, geç dönem Wittgenstein düşüncesinin açık bir karakteristiği ortaya çıkar ve bu karakteristik **Zettel**'deki ifadesini şu şekilde bulur: "Ağrının hayatımızdaki konumu *budur*; bağlantıları *bunlardır*. (Yani: ancak konumu *bu* olan, bağlantıları *bunlar* olan şeye "ağrı" deriz.)⁶⁷ Burada bir örnek olarak alınan ağrı kavramından hareketle, anlamın şimdi-burada olan durumla ve belli bağlantılarla sıkı bir ilişki içinde olması durumuna vurgu yapılmaktadır. İşte ahlaki ortam da belli bir anda ve belli bağlantılarla ortaya çıkan bir durumdur. Ahlaki olana yönelen söylemin de söz konusu şartları göz önünde bulundurması gerekir. O halde ahlak alanına yönelik ifadelerin bizlere dayattığı sınırlar tanındığında (mesela onlar bilimsel olarak kurulmaya çalışılmadıklarında) ve bu ifadeler tabii logotoplarına yerleştirildiğinde, ahlaki söylem pekâlâ mümkün olabilecektir.

Bu bölümde son olarak, Wittgenstein'in geç dönem düşüncesinde ahlak alanına nasıl bakıldığını incelemek yerinde olacaktır. Bu incelemeye başlamadan önce, Wittgenstein'in ahlak düşüncesinde her iki dönemde bir değişim olmadığına yönelik yorumu⁶⁸ katıldığımızı belirtmeliyiz. Fakat Wittgenstein ahlaki alana yönelik söylem yoğunluğunu geç dönemine taşımaz. Buna rağmen Wittgenstein'in özellikle dil oyunları anlayışı dikkatli okunduğunda, kimi ipuçları bulunabilecektir. Bu anlamda Wittgenstein ahlaki kriter konusunda, geç döneminin tamamında yankı bulan toplumsal

⁶⁶ Pierre Hadot, a.g.e. s. 73-74

⁶⁷ Ludwig Wittgenstein, **Zettel**, Çev. Doğan Şahiner, I. Basım, İstanbul, Nisan Yayınları, Ocak 2004, s. 124

⁶⁸ Ömer Naci Soykan, **Felsefe ve Dil**, II. Baskı, İstanbul, Mvt Yayınları, Eylül 2006, s. 221

pratiğe gönderme yapmaktadır.⁶⁹ Bununla beraber unutmamak gerekir ki toplumsal pratik yukarıda sözünü ettiğimiz kural kavramına kadar geri götürülebilir. Kural ise her zaman ve her yer için belirlenmiş olmaktan ziyade, oyun oynanmaktayken konulan ve her an değişebilecek olan bir yapıdadır. Böylelikle ahlak yeniden dinamik bir unsurla ilişkilendirilir. Burada önemli olan, Wittgenstein'in tıpkı erken döneminde olduğu gibi geç döneminde de herhangi bir geleneksel ahlak teorisine bağlanmıyor oluşudur. Zaten şahsi kanaatimize göre dil oyunları anlayışı, tıpkı herhangi başka bir alanda olduğu gibi, ahlak alanında da nihai bir teori imkânını dışarıda bırakır.

Diğer yandan düşünürün **Soruşturmalar**'a not ettiği bir ifade, onu erken dönemle bir kez daha buluştururken bizim iki dönem arasında süreklilik bulunduğu yönündeki iddiamızı da destekler niteliktedir:

Felsefenin vardığı sonuçlar, anlığın dilin sınırlarına tosladığında edinmiş olduğu şişliklerin ve herhangi bir yalın saçmalığın keşfedilmesidir. Bunlar, bu şişlikler, bu keşfin değerinin farkına varmamızı sağlar.⁷⁰

Daha önce Wittgenstein'in **Tractatus**'ta söylenebilir olana ayırdığı mesainin söylenemez olana yönelik bir anlama çabası olduğunu belirtmiştik. Fakat bu çaba dilin sınırlarının ötesine yönelmek manasında ümitsiz görülür. Aynı tema daha sonra **Lecture On Ethics**'in son paragrafında karşımıza çıkmıştır. Wittgenstein bu kez, bu çabanın ümitsizliğine rağmen her zaman tahrik olunan bir alana yönelik bir çaba olduğunu belirtmiştir. Şimdi **Soruşturmalar**'da da aynı tecrübe tekrarlanır ve bu kez bu mesainin kıymetinin bizzat söz konusu mağlubiyette olduğu ifade edilir. Wittgenstein'in bu yorumu, ahlaki düşüncesinin genel karakteristiği olduğunu düşündüğümüz, ahlakın, ahlaklı olmaya çalışmanın bizzat kendisi olduğu yaklaşımının dilin kullanımı alanındaki bir temsili olması açısından önemlidir. Bu açılardan bakıldığında Wittgenstein düşüncesinin geç döneminde de ahlaki söylemin, tabii söz konusu alanın bizden talep ettiği sınırlar gözetildiğinde, mümkün olduğu söylenebilir.

⁶⁹ Alasdair MacIntyre, **Etik'in Kısa Tarihi**, İstanbul, Paradigma Yayınları, Şubat 2001, s. 57

⁷⁰ Ludwig Wittgenstein, **Felsefi Soruşturmalar**, s. 68

Kaynakça

Çakmak, Cengiz, “Susma ve İfade Edilemeyen”, **Felsefe Arkivi**, Cilt: 31, ss.13-27, 2007.

Çakmak, Cengiz, “Wittgenstein’da Dil ve Felsefe İlişkisi”, **Felsefe Arkivi**, 141-157, 1997.

Ed. Glock, Hans-Johann, **A Wittgenstein Dictionary**, Oxford, Blackwell Publishers Ltd., 1997.

Goodman, Russell B., “Wittgenstein and Ethics”, **Metaphilosophy**, Vol. 13, No: 2, April 1982.

Greish, Jean, **Wittgenstein’da Din Felsefesi**, Çev. Doç. Dr. Zeki Özcan, Bursa, Asa Kitabevi

Hadot, Pierre, **Wittgenstein ve Dilin Sınırları**, Çev. Murat Erşen, II. Baskı, Ankara, Doğubatu Yayınları, Mayıs 2011.

Janık, Allan; Toulmin, Stephan, **Wittgenstein’in Viyana’sı**, Çev. Hüsamettin Arslan, I. Baskı, İstanbul, Paradigma Yayınları, Mart 2008.

Macintyre, Alasdair, **Etik’in Kısa Tarihi**, İstanbul, Paradigma Yayınları, Şubat

Soykan, Ömer Naci, **Felsefe ve Dil**, II. Baskı, İstanbul, Mvt Yayınları, Eylül 2006.

Utku, Ali, “Ludwig Wittgenstein: İki Kere Felsefe”, **Kant Sonrası Metafizik ÜzerineKonuşmalar**, Yay. Haz. Erdal Yılmaz, II. Baskı, İstanbul, Küre Yayınları, Aralık 2012.

Utku, Ali, **Wittgenstein Erken Döneminde Dilin Sınırları ve Felsefe**, II. Baskı, Ankara, Doğubatu Yayınları, Mart 2014.

Wittgenstein, Ludwig, “A Lecture On Ethics”, **The Philosophical Review**, Vol. 74, 1965.

Wittgenstein, Ludwig, **Estetik, Psikoloji ve Dinsel İnanç Üzerine Dersler ve Söyleşiler**, Der. Cyril Barrett, Çev. Muhsin Yılmaz, I. Baskı, İstanbul, Sentez Yayıncılık, Ocak 2015.

Wittgenstein, Ludwig, **Felsefi Soruşturmalar**, Çev. Haluk Barış Can, Yay. Haz. Semih Sökmen, II. Baskı, İstanbul, Metis Yayınları, Kasım 2010.

Wittgenstein, Ludwig, **Mavi Kitap Kahverengi Kitap**, Çev. Doğan Şahiner, II. Baskı, İstanbul, İş Bankası Yayınları, Şubat 2011.

Wittgenstein, Ludwig, **Tractatus Logico-Philosophicus**, Çev. Oruç Aruoba, VI. Baskı, İstanbul, Metis Yayınları, Haziran 2011.

Wittgenstein, Ludwig, **Zettel**, Çev. Doğan Şahiner, I. Basım, İstanbul, Nisan Yayınları, Ocak 2004.

